

De uitzondering

Giovanni Zoncha was een stoffenverkoper in Venetië, tussen de San Marco en de Rialto, vlak bij het hart van de handelswereld rondom de Middellandse Zee. In 1563, op zijn twintigste, kende hij geen rust. Hij voelde de drang om te gaan reizen, naar het noorden te gaan, naar het hart van een andere handelswereld, die zich richtte op landen aan gene zijde van de oceanen: naar Antwerpen in de Spaanse Nederlanden.

Hij bleef er vier jaar en schreef brieven naar huis over wat hij er had aangetroffen. Hij vond het prettig dat de voorschriften er minder klemmend waren: bij het vasten hoefde je boter, eieren en kaas niet te laten staan en je kon over straat wanneer je wilde en met de wapens die je wilde: 'Al had je een kanon bij je, niemand zou er iets van zeggen.' Hij luisterde naar wat de protestanten zeiden, maar was bang dat de Inquisitie niet lang meer op zich zou laten wachten. Wat hij vooral plezierig vond, waren de meisjes, zelfs als het dochters waren van de hoge heren, de *primi della terra*, en hun heerlijk vrijmoedige gedrag. Tijdens de maaltijd zat je tussen twee meisjes in die je af en toe een kusje gaven, en na het eten ging je op de grond zitten, in de armen van je meisje. Je praatte over van alles, ook als je geen taal gemeen had, en ging wandelen zonder dat er iemand mee moest. De meisjes sloegen zelfs de hoeden van de jongens af en smeten ze in de rivier.¹

Zoncha vond dat hij een wereld vol vrijheid had gevonden, heel anders dan het verfijnde, formele Venetië, maar toch een stad die op zijn minst de gelijke was van La Serenissima. Antwerpen leek een

nieuwe manier bedacht te hebben om rijk, beschaafd en gemakkelijk in de omgang te zijn in het hart van de steeds verder uitdijende wereld die Europa leerde kennen.

Daar zat Venetië al de hele eeuw mee. En die zorg was terecht, want het leven en de commerciële activiteiten van die stad draaiden nog steeds om de Middellandse Zee en de handelsroutes die daar via de Rode Zee op uitkwamen. Antwerpen dreef al handel met India via een route langs de westkust van Afrika, om Kaap de Goede Hoop heen, en ook vanuit Sevilla en Lissabon met Brazilië en Amerika aan de andere kant van de oceaan. De stad maakte deel uit van een nieuwe wereld en een nieuw systeem.

Een voor een brachten de Venetiaanse ambassadeurs thuis verslag uit. Al in 1506 dreef Antwerpen meer handel dan naburige steden. Dat kwam doordat er twee keer per jaar een handelsbeurs werd gehouden. Dan wemelde het in de stad van de kooplieden.² In 1525 zag ambassadeur Gasparo Contarini dat de grote rivaal Brugge volledig was overvleugeld door Antwerpen. Zeker, het grootste deel van de handel was in handen van buitenlanders, maar de bewoners van de stad, meldde Contarini, verdienden er toch ook aan doordat ze hun huizen verhuurden.

Hij zag hoe het getij de rivier op kwam en het water van de Schelde terugdrong, zodat de grootste schepen – de karvelen en galeien – gemakkelijk aan de kaaien konden aanleggen.³ Soms waren ze zelfs vanuit Venetië tegen de hoge zeeën opgetornd. De stad lag een eind stroomopwaarts aan een diepe rivier met veilige ankerplaatsen, zodat karvelen uit India of Afrika of Amerika de Schelde op konden varen, waarna hun lading over zijrivieren van de Rijn in Noord-Italië, de Alpen of nog verder kon komen, of anders via de Noordzee het Balticum kon bereiken. De goederen werden betaald met het zilver en de metalen die in het zuiden van Duitsland werden gewonnen en daarna over water werden getransporteerd. De rivieren en de zee waren gemakkelijker dan de logge Hessische karren die hotsebotsend over de slechte wegen reden, vooral in de winter,

en al helemaal in natte winters, ‘als de wegen zo beroerd zijn dat een dubbel aantal trekdieren met moeite een halve lading van zijn plaats krijgt’, waarbij ook nog de touwen zwaar waren aangetast ‘omdat ze lang op de akker hadden gelegen’, en paarden waren verzwakt omdat ze alleen maar stoppels te eten kregen. De rivier bij Antwerpen vroor heel af en toe dicht, maar de zee was altijd toegankelijk, mits je niet te maken kreeg met stormen en de altijd aanwezige piraten.⁴

Halverwege de eeuw schreef de Venetiaanse ambassadeur Nava-gero naar huis: ‘Hier in Antwerpen drijft de hele wereld handel.’⁵

In een brief aan de Venetiaanse Senaat schetste zijn opvolger Marino Cavalli het karakter van de steden in Vlaanderen en Brabant door ze te vergelijken met steden in Italië: Leuven was net zo geleerd als Padua, Gent was even groot als Verona en de ligging van Brussel was even gunstig als die van Brescia. Bij al deze vergelijkingen was Antwerpen ‘op handelsgebied de evenknie van Venetië’. Cavalli verbaasde zich zeer over het aantal bedrijven dat in geld en alle mogelijke andere goederen handelde. Het leek wel of er ergens een enorme bron was waaruit zakelijke contacten voortkwamen. Er is geen man, ‘hoe armzalig van geboorte en hoe lui ook, die hier niet rijk kan worden van de handel in de haven van Antwerpen’. Als een jonge man het breed wilde laten hangen maar al zijn geld had uitgegeven, kon hij naar een koopman stappen ‘die tegen 12 procent per jaar het probleem oploste’.⁶

De geldhandel was een aparte bedrijfstak, meldde Federico Badoero in 1557.⁷ De hertog van Alva, schreef hij, was naar Nederland gestuurd om in het opstandige gebied de ketterij uit te roeien en de rust terug te brengen. Bij zijn komst had hij 14.000 scudi bij zich. Toen hij vertrok, waren dat er 40.000 geworden, ‘doordat hij in Antwerpen geld had geïnvesteerd’. Badoero kon bijna niet geloven ‘op welke schaal hier wordt gehandeld: misschien gaat er per jaar wel meer dan 40 miljoen in goud om, en dat geld is voortdurend in beweging’. Geld kostte veel geld, zelfs voor de Spaanse koning Filips II, maar elders in zijn gebieden was het nog duurder: in Antwerpen

betaalde hij 24 procent, knap veel in vergelijking met de 12 procent die hij in Spanje kwijt was, maar een koopje vergeleken met de 40 procent die hij in Napels moest betalen om belastingrevenue in handen te krijgen voor die belasting werd opgelegd.

Bovendien was de machine om rijkdom te verwerven ook een centrum voor allerlei handel. Je kon er gewoon niet omheen. Ook al zat Paolo Tiepolo in 1563 alleen maar als ambassadeur in Vlaanderen omdat Filips daar oorlog wilde voeren, hij zag toch duidelijk 'dat alle handelsstromen, uit buitenland en eigen land, via Antwerpen lopen, waar een menigte kooplieden ervoor zorgt dat die stad een grotere faam geniet dan elke andere stad, en een markt is waar heel Europa komt'. Volgens Tiepolo was het bestaan van de stad de reden dat de keizer – meestal dan – genoeg geld had om oorlog te voeren.⁸

En nu komt de paradox, als je uit Venetië kwam: Antwerpen was wel rijk, maar liet zich daar niet op voorstaan. Badoero zag al het handeldrijven, alle pogingen om op een bepaald gebied een monopolie te verwerven. Hij was getuige 'van een groot en gevarieerd aanbod van wezenlijk belangrijke, nuttige, handzame en het gemak verhogende artikelen die over land en zee worden aangevoerd' en noemde Antwerpen 'de grootste marktplaats ter wereld'. Alleen sprak hij niet in dezelfde superlatieven over de stad zelf. 'Iedereen heeft een huis dat van alle gemakken is voorzien, maar heeft meer oog voor zuinigheid dan dat hij zijn geld uitgeeft aan opzichtige zaken.' Het enige wat hem wel opviel aan de huizen, was dat ze blinkend schoon waren. Andere mensen, die niet uit een stad vol palazzi kwamen, waren meer onder de indruk. In 1520 kreeg de grote Albrecht Dürer het nieuwe huis van de burgemeester te zien, 'onmetelijk groot, uitzonderlijk fraaie, grote vertrekken en een zeer grote tuin. Al met al een zo nobel huis als ik in heel Duitsland nog nooit heb gezien.'⁹

Het echte verschil was dat Antwerpen zich niet erg bekommerde om hoffelijk gedrag, kerkelijke voorschriften of zelfs wat er op tafel kwam. Het viel Badoero op dat vrouwen zich 'heel zedig' kleedden, al had die zedigheid op andere gebieden zo haar grenzen. Hij ver-

baasde zich erover dat mannen met andermans vrouw praatten en zelfs 'onfatsoenlijke grappen maakten waar ongetrouwde meisjes bij waren.' Giovanni Zorcha had hem kunnen vertellen dat je nog verder kon gaan als je twintig was.

Wat het eten betreft: 'Ze koken één keer per week, en dan voedsel dat zo goedkoop is dat het niet mee zou vallen om nog schrieperiger te leven.' Zoals Badoero zei: 'Aan eten besteden ze niet overmatig veel aandacht.' Maar hij voegde eraan toe: 'Maar wel bezatten ze zich elke dag, en vaak zijn de vrouwen daarbij net zo erg als de mannen.' Maar niet altijd. 'De mannen zijn zo vaak dronken,' schreef hij wat later, 'dat het leiden van een bedrijf aan de vrouwen wordt overgelaten.'¹⁰

Tot het eind van de vijftiende eeuw was Antwerpen niet veel meer geweest dan een rivierhaven. Twee keer per jaar was er een handelsmarkt, maar er was geen koninklijk hof om de stad luister bij te zetten, er zat geen nationale regering, er was geen leger, er waren geen schepen voor handel of oorlog en er was zelfs geen bisschop. Het was geen stadstaat met een beroemde dynastie zoals Milaan of Florence. Het was Spaans gebied.

Toch beschouwde de republiek Venetië, zelf een grootmacht, Antwerpen als de gelijke van La Serenissima. Antwerpen werd een wereldstad, het middelpunt van verhalen die in heel Europa de ronde deden, net als het negentiende-eeuwse Parijs of het New York van een eeuw later, een van de eerste steden waar je alles kon verwachten of in elk geval kon geloven. In andere steden langs de kust van de Noordzee was de macht van een koning of een hertog of een keizer zichtbaar, maar in Antwerpen zag je alleen de stad zelf: een plaats waar handel werd gedreven, waar mensen wilden of moesten zijn, waar ze het zich niet konden permitteren er niet te zijn. Antwerpen was beroemd vanwege Antwerpen.

De stad was een vreemd element binnen de ambitieuze opzet van de Habsburgers om conform een van God gegeven lotsbestemming

het Vijfde Rijk uit het Bijbelboek Daniël te worden, de laatste wereldorde uit de geschiedenis, een rijk dat zich van Noord- en Zuid-Amerika uitstreckte tot aan de grenzen van het Ottomaanse sultanaat. Het rijk van de Habsburgers deed zaken met de Portugezen, die soortgelijke ambities koesterden, maar meer naar het zuiden actief waren, in Afrika, en in het oosten in India, China en Japan. Filips II liet zich graag afbeelden in de strijdswagen van de zon, waarmee hij het ware geloof over de hele wereld verbreidde. De Portugezen waren hetzelfde van plan, maar hanteerden andere metaforen.¹¹ Wat deze twee rijken nastreefden, was het geloof verbreiden én handeldrijven, met aandacht voor het belang van hun dynastie én voor praktische zaken. Antwerpen was heel anders. Het was bepaald geen seculiere stad, maar er heerste wel een pragmatische verdraagzaamheid. De handel was afhankelijk van buitenlanders, en dus vond men het niet nodig op te treden tegen de ketterse opvattingen die veel handelaren aanhingen. Antwerpen probeerde steeds het eigen belang in het oog te houden.

Daarmee vervulde de stad een soort pioniersrol. Zoals de Franse wetenschapper Henri Lefèbvre schreef: 'In de zestiende eeuw vond in het westen van Europa een wezenlijke ontwikkeling plaats. Het was geen afzonderlijke gebeurtenis die je aan kunt wijzen, geen institutionele verandering, en zelfs geen proces dat je kunt volgen aan de hand van economische mijlpalen, zoals groei op een bepaald gebied of het openleggen van een bepaalde markt. Toch vond in het westen een dramatische omslag plaats: op economisch en maatschappelijk gebied werd het platteland door de stad overvleugeld.'

Dat was een enorm belangrijke, abstracte verschuiving, maar in Antwerpen maakte het gewoon deel uit van het alledaagse doen en laten, zowel in gesprekken aan tafel als in de dagelijkse praktijk. De burgers van Antwerpen probeerden het beste te maken van hun bestaan in deze hoogst ongewone stad, en dachten ook na over manieren om vijandige legers het hoofd te bieden. Muziek, schilderijen, taal en opleiding werden handelswaar. Daarvoor was je niet meer

afhankelijk van een patroon of mecenas, maar van het vinden van een afzetgebied. Dit soort dingen werd draagbaar, je kon ze kopen en verkopen. Eén geldmakelaar hield het keizerlijk regime op de been, ook al was hij verbannen van de Beurs omdat hij te veel macht over de geldmarkt naar zich toe trok en dreigde de handel stil te leggen. Eén handelaar in vastgoed gaf de stad een ander aanzien, omdat hij dat wilde, en de stad had niet de politieke wil om hem tegen te houden.

Lefèbvre zag precies wat er gebeurde toen hij schreef: ‘Geld regeert de wereld...’¹²

In onze tijd heeft Antwerpen een uitgestrekte, belangrijke haven, en in de stad zelf staan prachtige barokmonumenten, waar nog de herinnering voortleeft aan de grote Rubens. Die stad heeft weinig van doen met dit boek. Steden bewegen niet veel en zijn er niet op gemaakt om zich te verstoppen, en ook als ze vallen kun je nog zien hoe de wegen erheen lopen, naar het doelwit dat die stad ooit was. Maar steden zijn niet alleen tastbare entiteiten. Steden zijn ook wat daar is gebeurd, de gedachte achter een plek, de manier waarop die plek is gebruikt en hoe burgers en buitenstaanders ertegenaan keken, en dat wordt net zo sterk bepaald door de tijd als door een stip op een kaart.

Dit boek gaat over Antwerpen in een aantal uitzonderlijke jaren, die wel ‘een gouden tijd’ zijn genoemd. Er woedt een bescheiden debat over welke jaren bedoeld worden, en aan dat debat zal nooit een eind komen omdat het volledig artificieel is. Je kunt die glorie-tijd laten beginnen met een veertiende-eeuwse opstand of het aanmeren van het eerste Portugese schip met specerijen, rond 1500, en misschien eindigde hij wel met de beeldenstorm van 1566 of toen de calvinisten in 1577 de macht overnamen en Antwerpen zich aansloot bij de gewapende opstand tegen de Spanjaarden, of in 1585, toen die de stad heroverden en de Schelde door de Noordelijke Nederlanden werd afgesloten.¹³ Het hangt allemaal af van wat je bedoelt met glorie.

Mijn boek begint met de komst van de Portugese schepen met specerijen en eindigt met de beeldenstorm en de lange naweeën daarvan. Voor mij is glorie de tijd waarin de stad haar eigen karakter en individualiteit kon uitdragen, en meer was dan de zoveelste stip op de kaarten die Karel v graag liet maken om te laten zien tot waar zijn heerschappij zich uitstreckte.

Soms proberen geschiedkundigen een tijd te definiëren aan de hand van economische factoren, en soms kijken ze naar institutionele veranderingen, maar eigenlijk gaat het om de mensen daarachter: wat die wisten, waarover ze praatten en wat ze zich herinneren. Dat kun je niet vragen aan de mensen van toen, want die gouden tijd ligt voorgoed achter ons; we praten er nog wel over om te laten zien hoe duizelingwekkend de neergang is die toen is ingezet. Toen de dichter Hesiodus bijna drieduizend jaar geleden als eerste met deze metafoor kwam, leefde hij, zei hij, in een tijd van ijzer, lang na de tijden van brons, zilver en goud en echte helden. Duizend jaar later wist de dichter Boëthius dat zijn gouden Arcadië allang was verdwenen en dat de enige plekken met dezelfde manier van leven, waar mens en dier vreedzaam met elkaar optrokken, zich in de randgebieden van Schotland en Ierland bevonden. In de glorie tijd van Antwerpen werd Boëthius er regelmatig herdrukt.

Er was ook nostalgie naar de oude Germaanse stammen in het woud, eenvoudige voorouders met een landelijk, rauw bestaan. In 1596 kwam de Antwerpse geograaf Ortelius met het boek *Aurei Saeculi Imago* (Beeld van een Gouden Tijd), waarin die gouden tijd heel anders wordt uitgebeeld dan wat wij kennen van tentoonstellingen in een museum of uit koffietafelboeken. Ortelius laat lijken zien die aan bomen zijn opgehangen, mensen die met het gezicht omhoog stikken in een laag modder, de brute rechtspraak van de oude stammen. Hij beeldt gezinnen uit in tenten zonder wanden, naast huifkarren, vrouwen die kijken naar mannen die leren hoe ze oorlog moeten voeren, brandstapels waarop doden én paarden worden verbrand, en een elastisch huwelijk, waarbij een man gewoonlijk

slechts één vrouw had, tenzij hij echt behoefte had aan meerdere. De gouden tijd waaraan de burgers van Antwerpen dachten, was bijna exact het tegenovergestelde van de beschaafde gouden tijd die wij ons daarbij voorstellen. Wij gebruiken het woord ‘gouden’ om een periode aan te duiden waarin dingen werden gemaakt waaraan we nog steeds veel waarde hechten – schilderijen, gebouwen, boeken, muziek, rijkdommen – maar voor Ortelius was de beschaving de plek waar we belanden als de gouden tijden al ver achter ons liggen.¹⁴

Antwerpen was een vertrouwde naam op de handelsroutes die bij elkaar kwamen bij de rijen schepen aan de kaaien. Een stad als een beroemdheid. De verhalen rond die stad gingen het land uit met Engels laken dat naar Hongarije en de Levant werd verkocht. Handelaars namen Duits koper en zilver mee naar Afrika om het daar te ruilen tegen goud en slaven, en schepen uit Azië voeren daarheen terug nadat ze hun lading peper, diamanten en specerijen hadden gelost. Ze namen het idee van de stad mee en alles wat zich door de straten voortbewoog: prijzen, tarieven, regelingen, kennis, medicijnen en theologie, alles gezien en gerapporteerd in heel de wereld van de handel. Alles kon worden gelezen. Bij overeenkomsten werd gekeken of er informatie uit kon worden gehaald over politiek en oorlog: wie kocht haakbussen en harnassen, wie was bezig met het bijeenbrengen van welk bedrag om troepen te betalen, en waar? Uiteraard waren er spionnen.

In de Italiaanse stad Pavia schreef de wiskundige Girolamo Cardano dat Antwerpen alle steden in de omgeving overtrof in grootte, rijkdom en bewonersaantal. Het was de beroemdste handelsstad van Europa, ‘met een ongelooflijk aantal mannen en kooplieden uit Engeland, Spanje, Frankrijk, Duitsland, Italië.’¹⁵ In het Franse Agen zei bisschop Matteo Bandello ‘dat Antwerpen dé markt voor alle christenen in Europa en daarbuiten’ was.¹⁶ In Colmar, in de Elzas, schreef Georg Wickram, een klerk, een roman waarin de jonge Lazarus probeert te voldoen aan de eisen die voor het huwelijk gesteld worden.

Hij hoort dat hij op reis moet gaan en Frans dient te leren. Dit betekent dat hij naar Antwerpen moet, 'waar je scholen kunt vinden die onderricht geven in elke taal'. Hij moet op reis gaan naar Brabant, om daar 'een nobel, kundig man te worden'. Hij krijgt de gebruikelijke waarschuwingen mee tegen losbandige vrouwen en vechtpartijen en verdorven jongelieden in taveernes. En dan legt zijn schip aan en ziet hij de stad voor het eerst en is hij vol bewondering over gebouwen zoals hij nog nooit heeft gezien.¹⁷

Antwerpen was belangrijk voor Engelse protestanten, die Engelse bijbels nodig hadden, net zoals schepen en smokkelaars later door jezuïeten geschreven boeken meenamen voor katholieke Engelsen. Het was een belangrijk overstappunt voor Portugese joden, die de uitputtende reis ondernamen van Portugal naar een zekere mate van vrijheid in Ferrara of Saloniki of Istanboel. Onderweg herschiepen ze Israël bijna op een mediterraan eiland. Het woord Antwerpen was te lezen op naar Noord- en Zuid-Amerika verscheepte prenten waardoor plaatselijke kunstenaars die de wanden van de nieuwe christelijke kerken beschilderden zich lieten leiden.¹⁸ Antwerpen was ook de plek waarheen een man zich begaf als hij syfilis had opgelopen, omdat veel mensen wel wisten dat dit met een beroemde Chinese wortel te genezen was, maar artsen alleen in Antwerpen wisten hoe ze te werk moesten gaan.¹⁹

De stad was een verhaal dat zijn inhoud ontleende aan wat mensen erover hoorden en ervan wisten, en genoot faam omdat er alle mogelijke informatie werd verhandeld, niet alleen de boeken die er in grote aantallen werden gedrukt. In 1519 trok de alchemist Paracelsus naar Antwerpen, waar hij naar zijn zeggen 'op de markt meer te weten kwam dan in een school in Duitsland of elders'. Filosoof en astroloog John Dee tekende in de marge van een boek uit zijn bibliotheek op dat Antwerpen de '*emporium totius Europae*' was,²⁰ een stad als een grote winkel, waar Europa heen trok om handel te drijven in geheimen en in specerijen, wol en zilver. Hij was er in 1562 'en ik heb reeds een boek aangeschaft waarvoor anderen

duizend kroon boden zonder dat ze het konden bemachtigen.²¹

De nieuwe wereld van de kennis kon het niet zonder de handelsroutes stellen. Zo kwamen exotische zaken en onbekende verhalen de stad binnen, maar ook werd daarmee het geld verdiend om het papier voor die boeken aan te kopen en die te drukken en distribueren. Zonder Antwerpen was de nieuwe handelswereld met haar oceanroutes ondenkbaar, niet alleen omdat door de revenuen daarvan de handel in slaven mogelijk werd, maar ook omdat Europa zo kon worden voorzien van de kruidnagels, gember, kaneel en peper die mensen graag wilden hebben. Toen het briljante eraf was en de stad haar unieke karakter verloor, toen Antwerpen eens te meer een van de nuttige havens was waarover de Habsburgers beschikten, bleven die ideeën voortleven en werden ze meegenomen naar het noorden. Nu werd daar kunst verkocht en muziek gedrukt, ontstond er daar een nieuw soort stad, bewust rond een serie grachten aangelegd, kwam men op het idee om aandelen in een onderneming uit te geven en zag men de wereld en relaties binnen die wereld in abstracte en financiële termen.

Antwerpen probeerde tegelijkertijd zichzelf én de toekomst uit te vinden.

Loop de Vrijdagmarkt af en sla de hoek om, de Heilige Geeststraat in. Aan het ene eind kun je prima frites krijgen en aan de andere kant bevindt zich een linteriewinkel. Er is ook een simpel hek van zwart metaal met een brievenbus. Je kunt bijna zien wat erachter ligt. Als je een uitnodiging hebt, ga je door die poort en ligt de wereld van auto's en straatverlichting meteen achter je. Even blijf je staan onder een brede arcade, die langs één kant van een binnenplaats loopt. Een koetsdeur komt uit op de Hoogstraat – hier kwamen ooit de handelsgoederen binnen. Als je tegen de bogen van de arcade staat, kijk je uit op een verhard stuk straat, langs de rozen en moerbeibomen, langs de kapel en dan naar links. Voor je zie je het huis van een koopman met de verplichte hoge toren, karakteristiek voor een man die

schepen op de rivier in het oog wilde houden.

In de gloriejaren was dit het huis en hoofdkwartier van een Duitse bankier. De buitenste schil is er nog, een beetje aangetast door de tand des tijds en gerestaureerd, maar in wezen hetzelfde. Eerst lijkt dat heel begrijpelijk: het is een huis vol trots, dat staat in een stad die al vijfhonderd jaar een belangrijke haven is, met een befaamd monumentaal verleden. Je oog valt als vanzelf op de onvoltooide kathedraal, een magnifiek gebouw waaraan in 1521 voor het laatst is gewerkt. De oude straten worden nog steeds breder op de plek waar vroeger een markt was en versmallen zich elders tot smalle steegjes. De Hoogstraat ligt waar hij altijd gelegen heeft, tussen de Grote Markt en de oude kaaien. Er zijn nog steeds fraaie oude gevels van natuur- en baksteen, de gildehuizen op de Grote Markt, af en toe een toren, terwijl Antwerpen vroeger beroemd was om zijn torens, pleinen die al eeuwen in gebruik zijn, ook al wordt de plek waar je ooit chique kleding kon huren nu vooral gebruikt als parkeerplaats.

De bewijzen dat de stad ooit roemrijke jaren heeft gekend, zijn teruggedrongen op eilandjes, met hier en daar een vingerwijzing naar dat verleden of een toevallig restant ervan. De periode waarin Antwerpen zijn heersers trotseerde of die zo veel mogelijk probeerde te negeren, wordt nu afgeschermd door een ander verhaal: de macht van de Habsburgers, uiteindelijk met succes opgelegd door Madrid. Een bonte verzameling ketterijen heeft plaatsgemaakt voor fraaie barokke en zeer katholieke kerken. De stad die best oog had voor de waarde van die ketterse opvattingen, is verdwenen toen eerst de Inquisitie op het toneel verscheen, toen een calvinistisch regime en daarna de Spanjaarden per se van alle dissidenten af wilden. Wat we nu kunnen bezoeken en bewonderen, kwam later, met een speciaal voor dat doel ingestelde bureaucratie, een religieuze cultuur die mikte op homogeniteit en een stad die zich binnen een rijk keurig gedroeg. Antwerpen is een magnifieke stad, maar het is geen wereldstad meer.

Antwerpen is niet als Amsterdam, waar de straatverlichting 's avonds langs de grachten zo zwak is dat je je bijna kunt voorstel-

len dat er weer schuiten aan komen varen met goederen die in de koopmanshuizen worden opgeslagen. Het heeft meer weg van Rome, waar Mussolini zijn eigen draai gaf aan de beroemdste elementen van het verleden, de tempels en het Forum, en de ingewikkelder stukken liet slopen, om zo een pasklaar verhaal over te houden. Het heeft heel veel van Parijs, maar dat is niet meteen zichtbaar. Voor de boulevards die baron Haussmann in de negentiende eeuw liet aanleggen, moesten de moerassige, miserabele, bouwvallige resten van de middeleeuwse stad worden gesloopt, met straten die zo smal waren dat een kar er maar net doorheen kon, en burgers die bij rellen maar al te graag de stenen uit het plaveisel trokken. Elke boulevard is een statement: we hebben Parijs onder controle.

Ook het verleden van Antwerpen vertoont breuken.

De moeder van Adriaan Hertsen deed haar best voor hem: ze trouwde goed, en ze trouwde vaak.

Al bij haar geboorte maakte ze deel uit van een van de machtige netwerken van het zestiende-eeuwse Antwerpen. Haar broer Aart Schoyte was wethouder en een keer ook burgemeester *intra muros*, wat inhield dat hij de stad vertegenwoordigde in de buitenwereld en in de stad toezicht hield op wettelijke zaken. Ze trouwde met Jacob Hertsen, die op zijn beurt burgemeester werd. Adriaan was hun kind. Na het overlijden van Jacob kwam ze door een tweede huwelijk in de Van der Dilt-clan terecht, en nadat ze ook die echtgenoot had begraven, belandde ze door een derde huwelijk in de ook al adellijke familie Van de Werve, die het voor het zeggen had in meer dan tien steden. De jonge Adriaan had alle vrienden die hij nodig had om een groot man te worden.

Zelf deed hij daar uiteraard ook zijn best voor. In Orléans, dat zijn roem ontleende aan het feit dat pausen er college hadden gelopen, deed hij rechten. Hij was een godvruchtig lid van de Tafel van de Heilige Geest, die veel aan armenzorg deed. Ook was hij een verantwoordelijk burger, die klaarstond om de stadsmuren te verdedigen

aan het hoofd van het schuttersgilde van de Oude Voetboog. Drie jaar lang was hij burgemeester *intra muros*, net als zijn oom, en net als zijn oom was hij ook schepen, tussen 1512 en 1530 vrijwel continu.

Adriaan had een huis dat bij zijn hoge status paste. Toen hij in januari 1532 overleed, moest de inventaris van alle kamers worden opgenomen in een boedelbeschrijving, ook de kamers achterin, en ook zijn twee huizen op het platteland. Als je in het archief van Antwerpen door de leggers bladert, dwaal je eens te meer door de kamers en zie je de kasten, bedden, stoelen en klaptafels, de poppen en het andere speelgoed van zijn kinderen, de diamanten, glas, toen nog bijna een luxe, en een gobelin aan zijn slaapkamerdeur, en dat in een tijd waarin gobelins vaak mooier en kostbaarder waren dan schilderijen.

Adriaan had goud en hij had zilver, meer dan 68 kilo zelfs. Er hingen schilderijen boven open haarden, maar ze zaten ook in koffers. Er waren portretten bij, heel begrijpelijk als je over belangrijke connecties beschikt. In zijn slaapkamer lag een blaasbalg, versierd met een naakte Venus. Er waren heel wat religieuze afbeeldingen om te laten zien dat hij gelovig was, en schilderijen van machthebbers, in elk geval van Karel v. Een schilderij met diens kroning bevond zich in de kapel, naast, op een kroon, het hoofd van de evangelist Johannes; de vrede die Karel met de Fransen had gesloten, hing in een kamer achter de kapel en zijn triomfantelijke entree in Bologna zat in een kist, naast allerlei kerkelijke parafernalia. De boedelbeschrijving roept het beeld op van een serieuze man, die zich op zijn gemak voelt in zijn gezin, in de wandelgangen van de macht en bij zijn God.

Ook wordt duidelijk dat hij een man van aanzien was. In zijn huis in de stad waren badkamers, een bakkerij, diverse keukens, een wirwar van keldervertrekken en zelfs een 'piskamerken'. Hij had ook nog twee huizen op het platteland, niet ver van de stad: een klein, uit baksteen opgetrokken huisje en een huis met acht kamers, niet zo rijk ingericht als zijn stadshuis, maar verder heel comfortabel. Hij bekleedde officiële functies en liet een omvangrijke boedel na.²²

Maar toch valt er vrijwel niets over hem te vertellen, omdat er zoveel ontbreekt. Hij bekleedde een machtige positie in een stad die beroemd was in heel de bij Europeanen bekende wereld, maar wat er van hem resteert, is een uiterst precieze inboedelbeschrijving, waaraan alle leven ontbreekt. Af en toe worden in officiële stukken de namen van schepenen genoemd, en dus weten we iets van de huizen die hij na 1514 heeft gekocht. We hebben enig idee wat voor voorwerpen hij mooi vond, omdat hij die bezat. Wat we niet hebben, is zijn testament, en dus weten we niet aan welke bezittingen hij de hoogste waarde hechtte, wat ze voor hem betekenden en aan wie hij ze wilde nalaten. Hij had boeken, maar het enige waarvan we met zekerheid weten dat hij het bezat, is de Bijbel, en dus weten we niet wat hij las of wat hij dacht of waarom hij de wapenschilden van Beieren en Kleef bezat.

We weten ook niets zeker over het huis zelf. Waarschijnlijk – maar zeker weten we het niet – waren er drie woonlagen met diepe vleugels, bijgebouwen en een tuin of een binnenplaats. We weten niet hoe het huis heette, en dat in een stad waar aanzienlijke huizen een naam hadden en de straat of zelfs de wijk waarin ze stonden naar dat huis was vernoemd, al kunnen we er wel van uitgaan dat hij in de chicste wijk zal hebben gewoond. We kunnen van maar één ding zeker zijn: dat het huis er niet meer is. De meeste panden die langs de straten van Antwerpen staan, zijn van latere datum en minder uniek. Ze zijn wel mooi, maar ze vertellen een ander verhaal.

In vijf eeuwen raken documenten nogal eens kwijt. Het opvallende aan Antwerpen is dat de briljante jaren van de stad wel iets weg hebben van het huis van Adriaan Hertsen: soms zijn ze in documenten vastgelegd en natuurlijk zijn ze prachtig geweest, maar er zitten zulke lacunes in het verhaal dat het moeilijk is tot iets samenhangends te komen. Notarissen hadden niet de plicht hun stukken bij de stad in bewaring te geven, en dus liggen die overal verspreid, als ze al bewaard zijn gebleven. Antwerpen heeft een verleden vol gewelddadige gebeurtenissen die het behoud van archieven niet ten

goede komen. Het ergste was de Spaanse Furie uit 1576, waarbij muitende Spaanse troepen het verweer van de burgers braken, rovend en plunderend door de straten trokken, honderden Antwerpenaren vermoordden en het nieuwe stadhuis in brand staken. Stapels documenten gingen in vlammen op, zodat het nu heel moeilijk is op de gebruikelijke manier aan geschiedschrijving te doen.

Vaak is er niet genoeg overgebleven om betrouwbare uitspraken te doen over basale dingen als namen, misdaden, belastingen, gebeurtenissen, twisten, hoe je ergens logies kon vinden, wie wat verkocht en waar. Het zou nuttig zijn om te weten wie lid werd van een gilde, wat er via de haven binnenkwam, hoe er bij verkiezingen te werk werd gegaan, hoe de stad financieel functioneerde en wat ze uitgaf. Voortreffelijke wetenschappers hebben geprobeerd een antwoord te geven op die vragen, en doen dat nog steeds, maar niet alle schade is te herstellen. In plaats daarvan moeten we een mozaïek samenstellen van liedjes, schilderijen, droedels op officiële stukken, boeken waaruit je een taal leerde of hoe je je diende te gedragen, wetten die duidelijk maken wat er zo vaak gebeurde dat het verboden moest worden, en de manier waarop diplomaten en buitenlanders tegen de stad en hoe die functioneerde aankeken. We hebben romans uit die tijd nodig, geschreven in de Elzas en aan de oever van de Garonne, aan de andere kant van Frankrijk, en we hebben de archieven nodig van Sevilla, Lissabon, Florence, Venetië, Londen, Zürich en natuurlijk Antwerpen zelf.

Daardoor kunnen we een glimp opvangen van het onstuimige leven van de stad dat door de hertog van Alva ooit werd afgedaan als 'een oord van verwarring en een broeihaard van alle mogelijke ketterse sekten'. Een regelrecht Babylon.²³

Schaduwen op de wanden. De menigte verdringt zich om dicht bij het licht te kunnen komen. De mensen hebben opdracht niet al te dicht bij het vuur te komen en in geen geval stenen in het gesmolten metaal te gooien, maar het is fascinerend om in de grove smeltoven naar de roodgloeiende kolen te kijken en naar het goud en wit van het hete metaal als dat in de grond wordt gegoten en tot rust komt in het gat. Er is licht op allerlei verkeerde plaatsen.

Het loopt tegen de avond op een aprildag in 1507, net na de vespers, op het terrein van de Onze-Lieve-Vrouwekerk die de kathedraal van Antwerpen zal gaan worden.

Er wordt deze avond geen vuurwerk afgestoken, al is het wel een spannend schouwspel. Je stelt niet zoveel regels op voor toeschouwers als je die niet verwacht. Het is ook geen ritueel, omdat alle officiële zegeningen later komen, en het staat evenmin op een kalender, omdat de laatste keer dat zoiets gebeurde meer dan zeventig jaar geleden is. Als je er prozaïsch over wilt zijn, is het gewoon een fase in een productieproces. Maar toch zijn er mensen op afgekomen om te kijken en het te vieren. Achtentwintig man zijn bezig met de blaasbalg om te zien wie de meeste lucht in het vuur kan blazen.

Deze avond wordt in de stad een nieuwe grote klok gegoten: de Carolus, vernoemd naar Karel v, die heerser zal worden over de Nederlanden en het hertogdom Brabant, en dus ook over de stad Antwerpen.

De klok zal de officiële geschiedenis van de stad optekenen, gebeurtenis na gebeurtenis. Hij zal luiden bij de geboorte van prinsjes,

de uitverkiezing van pausen, bij branden in de smalle straten, bij de veilige terugkeer van schepen die de pelgrimstocht naar het Heilige Land hebben volbracht, en bij terechtstellingen van al te hebzuchtige bankiers of indiscrete sodomieten. In 1542, als Maarten van Rossum voor zijn Franse bondgenoten het beleg slaat voor Antwerpen, roept Carolus de burgers op de wapens op te nemen en de muren op te gaan om hem te weerstaan, op straffe van in de kluisters te worden geslagen en op de Grote Markt te kijk te worden gezet. Hij zal luiden als Spaanse troepen die al lang geen soldij hebben gekregen, in 1576 aan het muiten slaan, de archieven in het stadhuis in brand steken, plunderend en moordend door de stad trekken en bewoners het water in jagen, en hij zal in 1583 nog een keer luiden als de Fransen hetzelfde doen. Maar wanneer in 1585 de branders over de Schelde drijven en de Spanjaarden de stad heroveren, zodat er een eind komt aan de Antwerpse deelname aan de opstand van de Nederlanden, zullen er geen klokken worden geluid en zal het einde van de calvinistische republiek Antwerpen niet worden gevierd, ook niet met vreugdevuren, tenzij een paar Italianen die aansteken. De geschiedenis is dan weer in de greep van een imperium.

Voorlopig behoort de klok de stad toe. Dagen voor hij wordt gegoten, ratelen karren door de straten om bijdragen van mensen op te halen: platte stukken tin, koperen potten, oude kandelaars, zelfs stukken van oude klokken. Een paar mensen willen per se zilver geven, maar dat wordt apart verkocht, omdat de klok van brons zal worden gegoten, een legering van koper en tin. Klokkengieter Willem Moer neemt het werk voor zijn rekening, samen met zijn broer en twee medewerkers, en wil het metaal uiterst zorgvuldig inspecteren, wat inhoudt dat de stad heel wat meer eten en drank kwijt is dan verwacht.

Het uitgraven van het grote gat kost negen dagen. Moer en zijn assistenten verzamelen ijzer om de mal die in dat gat komt te versterken. Ze gebruiken honderden eieren om de binnenkant van de mal in te vetten, en ook hennep met een dikke laag reuzel erop. Daarna

construeren ze de oven, tegen de muur van de kerk aan. De vloer van de oven wordt voorzien van een massa as, en hij wordt gemaakt van karrevrachten klei. Dan steken ze het vuur aan, tot het fel en gelijkmatig brandt, en begint het omsmelten van het metaal.

De arbeiders krijgen kaas, brood en bier zolang ze aan het werk zijn. De belangrijkste assistenten krijgen twee maaltijden per dag, maar de magistraten van de stad krijgen uiteraard een banket, met wijn. De smid die met de klok bezig is geweest, zegt dat hij er geld op heeft toegelegd en wil een fooi.

Op het donkere kerkhof blijven twee mannen achter. Ze houden een oogje op het gat terwijl het metaal afkoelt.¹

Ook vóór Carolus waren er al grote klokken in Antwerpen. In 1316 had je de Orrida, een naam die ‘ruig’ of ‘angstaanjagend’ betekent, een klok die mensen angst inboezemt. De Orrida was de stem van de plaatselijke autoriteiten in een van de rivierhavens van Brabant, niet zo groots als Brugge, niet koninklijk, niet gewijd. De stad groeide en de stem moest een groter gebied bedienen en dus werd in 1439 de Orrida vervangen door een grotere klok, de Gabriël, naar de aartsengel en Gods boodschapper. Bijna vijfduizend kilo brons – drie sterke mannen waren nodig om hem in beweging te krijgen.

In 1507 was ook de Gabriël niet meer genoeg. De stad raakte steeds voller: er trokken mensen uit andere steden heen, vanuit het platteland, uit andere landen. Kort daarop zouden er minder mensen wonen dan in Parijs, maar meer dan in Londen, en zou Antwerpen alles hebben wat een hoofdstad heeft, op een koning na. De Engelsen verkochten er wol en laken, kochten er wapenrustingen en juwelen en namen leningen op om hun regering op de been te houden. De Portugezen verhuisden hierheen uit Brugge, toen Brugge uit de gunst raakte bij de keizer. De eerste met specerijen en peper beladen schepen meerden in 1501 af aan een kaai. Ze hadden ook diamanten bij zich uit Golkonda, parels uit India en omgeving, goud uit Afrika om zilver en koper uit Zuid-Duitsland in te slaan en daarmee in

Afrika slaven te kopen. Antwerpen werd een knooppunt, een markt, een handelscentrum. Uit Genua en Florence en Lucca kwamen Italianen, de Spanjaarden zaten overal en Duitsers kwamen in twee soorten: uit de noordelijke handelssteden die deel uitmaakten van de Hanze, en uit Augsburg en andere mijnsteden. Lange tijd waren er in de stad elk jaar twee handelsbeurzen gehouden, maar nu werd er het hele jaar door handelgedreven.

Zo'n stad had een nog grotere klok nodig, een van zesenhalf ton metaal. Zestien mannen waren nodig om hem in beweging te zetten. Dat werd de Carolus. Iedereen was zich bewust van het bestaan van de klok, en was er intens trots op. Toen keizer Karel in 1549 voor de poorten van de stad verscheen om de Antwerpenaren zijn zoon Filips voor te stellen, zei de stadssecretaris Cornelius Grapheus dat het niet mee zou vallen om elders een klok te vinden die deze evenaarde in grootte, kwaliteit of klank: 'Hij vervult de hele stad van grootse, zoete melodieën.'²

De klok droeg Karels naam omdat de koning zonder twijfel genoeg troepen had om Antwerpen zijn wil op te leggen. Als hij die kon missen dan, want hij was voortdurend in oorlogen verwickeld, en als hij ze kon betalen. Maar ze betalen kon hij niet zonder leningen van de Antwerpse kooplieden. Hij gruwde van ketterij, maar hij had de belastinginkomsten nodig van een heel assortiment aan ketterse handelaren uit heel Europa: vooral lutheranen, maar ook de *novos cristãos*, de 'nieuwe christenen' uit Portugal, die ervan werden verdacht dat ze in het geniep toch nog het joodse geloof aanhingen, en later calvinisten die hagenpreken bijwoonden en nog later de stad in handen zouden krijgen. Toen hij in 1563 de Antwerpenaren een bisschop aanbood, kwamen ze met de ene petitie na de andere aanzetten om hem ervan te overtuigen dat ze die echt niet nodig hadden. Met die bisschop zou ook de Inquisitie komen, waardoor buitenlandse handelaren kopschuw zouden worden en alles in het honderd zou lopen.³

'Heerser en vorst van Antwerpen is de hertog van Brabant, mark-

graaf van het Heilige Roomse Rijk,' schreef de Florentijnse koopman Lodovico Guicciardini, 'maar er zijn zoveel belangrijke voorrechten, al in een ver verleden verkregen, dat de stad zichzelf regeert, bijna als een vrijstad en republiek.'⁴ Door de jaren heen waren die privileges opgeëist, herroepen, aan voorwaarden gebonden. Ze waren een manier om dingen te manipuleren. De stad eiste ze wel op, maar af en toe weigerde de keizer toestemming voor het drukken van een eenvoudige geschiedenis van Vlaanderen als daarin die privileges werden genoemd.⁵

Wat er ook in de stad voorviel, het werd gemeld door de klokken. Onofficiële klokken waren niet toegestaan. Elke dag kondigde de ochtendklok aan dat de poorten werden geopend. Klokken gaven aan wanneer er gewerkt diende te worden en wanneer de werkplaatsen in de avond dienden te sluiten. Handelaren in luxeartikelen, drukkers, edelsmeden, ververs en bewerkers van fraaie stoffen moesten daarop letten. Toen in 1531 de nieuwe Beurs af was, gaven de twee klokkentorens van het gebouw elke ochtend aan wanneer er handelgedreven mocht worden en in de avond wanneer de handel diende te worden gestaakt. Je moest aanwezig zijn als de klok werd geluid, anders konden mensen denken dat je geen krediet meer kon krijgen of zelfs dat je bankroet was.

Klokken deden meer dan het leven reguleren. Ze zorgden ook voor muziek, naast alle liedjes die werden gezongen. Sinds 1480 was het gebruikelijk om op vreugdevolle momenten melodieën te spelen op de klokken. Dan gebruikte de klokkenspeler zijn handen en voeten voor het bedienen van touwen die rechtstreeks naar de klepel liepen. Zo hoefde je de klok niet te laten zwaaien om de klepel in beweging te brengen, want dat gaf een ongelijk ritme. Het was iets nieuws, 'iets wat men geleerd had van een zo'. 'Andreas Franciscanus', waarschijnlijk de secretaris van een diplomatieke missie uit Venetië, schreef in 1497 dat in Antwerpen 'iedereen zeer gesteld is op muziek en dat ze daar zo bedreven in zijn dat ze zelfs hand-

klokjes zulke harmonieuze, volle klanken weten te ontlokken dat ze wel lijken te zingen, en ook nog elke melodie die ze willen.’⁶ Toen er een religieuze tweedeling in de Nederlanden ontstond en de calvinisten aan de macht kwamen, kreeg Jacques Rieulin, de man die de stadsklokken bespeelde, opdracht alleen nog psalmen en gezangen te spelen.⁷

’s Avonds werden met het luiden van de *diefclocke* de poorten gesloten en werd er op klaroenen geblazen om de mensen te waarschuwen dat ze van de straat moesten. Duisternis viel over de stad en borg gevaar in zich.

De dagelijkse werkelijkheid spoorde nooit helemaal met de grote naam en de ambitie van de stad. Rondom de chicste huizen wroetten varkens rond, en ook ganzen, eenden en zwervhonden. We weten dat ze er waren omdat de stad ze keer op keer probeerde uit te bannen. In 1582 werden nieuwe regels ingesteld. Nog steeds mochten de stegen tussen huizen worden gebruikt voor paarden, ossen en andere dieren, maar als je dieren verplaatste, moest je ze naar het dichtstbijzijnde stuk land brengen om zo veel mogelijk schade te voorkomen. In 1557 werd een verordening uitgevaardigd dat niemand de hondenvangers mocht hinderen als die honden aan het afmaken waren.⁸

De gemeentereiniging van de stad had drie soorten mensen in dienst: ‘moosmeiers’, die zich ontfemden over huishoudelijk afval, ‘gruismeesters’, die puin afvoerden, zodat de stad dat kon hergebruiken, en ‘beerpachters’, die alle beerputten controleerden en leegden als die te vol raakten.⁹ Overal stonk het naar stront. Als er pest heerste – en dat kwam vaak voor –, probeerde de stad straten die buitengewoon smerig waren op te schonen. Mensen moesten worden vermaand om geen vellen en darmen van vee op straat te gooien, barbiers en chirurgijns mochten dat ook niet met bloed, de stad kwam met beleefde aanbevelingen dat het geen kwaad kon de goten bij een huis te reinigen en dat de mest van de paarden die de onafgebroken stroom karren trokken, kon worden opgeruimd. Er was ook

een hoopvol voorschrift waarbij dieren ‘met een weerzinwekkende lucht’ werden uitgebannen.¹⁰

De straten in de oude stad waren bijna te krap en bochtig voor alle bedrijvigheid van de voortdurend groeiende nieuwe stad. Overal waren luiken naar kelders en kluizen. Die ondermijnden wel de straten. Als je onder de grond aan het werk was, kon er opeens een huisvrouw voor je neus staan. De straten waren overwoekerd met luifels, galerijen en stoepen, de een nog hoger dan de ander, zodat ‘mensen met paard-en-wagen er maar met moeite langs konden’, zoals de stad in 1532 mopperde. Er waren mensen die op de straat banken neerzetten, en ook hutjes en schuurtjes. Ook de grachten die door de hele stad heen liepen, werden voor een deel aan het oog onttrokken door uitbouwsels aan huizen en poepdozen, waardoor het water behoorlijk stonk. De schepen die in de grachten lagen afgemeerd, hadden vaak last van regenwater dat van de daken van de huizen het ruim in liep.

Ook winkels maakten gebruik van de straten. De koopwaar lag in het donker opgeslagen, maar werd buiten, in het licht, verkocht, opgetast in kasten langs de muren, op naar buiten draaiende luiken, op schragen. Per slot van rekening moet je kunnen zien wat je koopt, en binnen was dat lastig, omdat glas toen nog te dik en te grof was om genoeg daglicht door te laten en er dus veel vaker gebruik werd gemaakt van oliedoek. Als de aankoop buiten plaatsvond, gebeurde dat ook nog eens in het openbaar, met anderen erbij, wat voor de verkoper een prikkel was om eerlijk te werk te gaan.¹¹

Winkels waren voor duurdere artikelen, zoals handschoenen en schoenen, goud of tin. Klanten dienden te weten waar ze de dingen die ze wilden hebben konden vinden. Voor alledaagse dingen – voedsel, drank, stookhout en stro – waren er markten, soms langs straten of grachten, soms een groepje kramen op een plein. De goederen werden uitgespreid op een schragentafel of op een lap op de grond. Eens in de week was er een ‘vrijmarkt’, waarop boeren, tuinders en handwerkslieden van buiten de stad hun waren mochten

slijten, en uiteraard deden ze dat vlak bij de stadspoorten of anders gingen ze in de armere straten van deur tot deur.¹²

Hardstenen kinderkopjes sletten wel onder de wielen van de zware Hessische karren waarmee goederen uit de haven werden aangevoerd, en er was nooit genoeg geld om ze te vervangen. De mensen uit de drukke Arenbergstraat klaagden: ‘De straat is niet geplaveid. Dus wanneer het regent, en dan vooral in de winter, kunnen mensen nauwelijks hun huis uit.’ Op droge dagen, zeiden ze erbij, veroorzaakten de passanten veel stofoverlast.¹³

In de rijkste jaren van de stad was het stadhuis een uit steen opgetrokken gotisch pand, dat tussen de huizen op de Grote Markt stond, met metalen stangen voor de vensters, een zwerm stenen vogels op de pinakels, nissen voor heiligenbeelden (niet allemaal gevuld), en een houten galerij. Al met al een zo bescheiden gebouw dat in 1549 een nieuw houten stadhuis moest worden opgetrokken om Filips II fatsoenlijk welkom te heten. Een politiek toneeldecor, zeg maar. De paar open ruimtes die enige grootsheid uitstraalden, waren markten als de Meir, met houten luifels boven de winkels en op sommige gevels complexe schilderingen van bloemen en mensen, en soms extra tierelantijnen.

Wilde de stad buitengewoon worden, dan moesten er buitengewone dingen worden georganiseerd, en er waren mensen nodig om die te bedenken.

EEN SCHIP NAAR JERUZALEM

Dierick Paesschen droomde ervan een schip te bezitten en hij ging naar Antwerpen om het te zoeken. Hij vertrok uit een Duits stadje op zoek naar een plek waar dingen mogelijk waren, ook als ze moeilijk haalbaar leken, en Antwerpen had die naam. Toen hij in de eerste jaren van de zestiende eeuw aankwam, had Antwerpen geen eigen schepen, geen galeien zoals Venetië, of karvelen zoals Portu-

gal. Schepen werden gehuurd in havens in het noorden, Middelburg of Amsterdam. Toch dacht Paesschen dat de stad hem wel van dienst kon zijn. Hij wist dat er dan misschien geen schepen voorhanden waren, maar dat verder aan al zijn voorwaarden werd voldaan: geld, passagiers, een verzekering en optimisme.

Hij had een bijzonder schip nodig, ingericht voor het vervoer van passagiers, niet balen en kisten. Het moest chic genoeg zijn en voldoende zwaar bewapend om pelgrims naar het Heilige Land te kunnen vervoeren, een reis die toen zeer in de mode was. Je moest wel voorbij de Barbarijse piraten in het westelijke deel van de Middellandse Zee zien te komen en dan langs de oorlogsvloten van de Ottomanen in het oosten. En je moest je passagiers ervan zien te overtuigen dat ze naar alle waarschijnlijkheid de reis zouden overleven.

Paesschen ging aan de slag. Eerst trouwde hij met een vrouw die zo rijk was dat er een formeel huwelijkscontract moest worden afgesloten om haar bezit te beschermen. Op zijn eerste reis ging ze met hem mee, net als zijn schoonvader: per slot van rekening zat het geld van de familie erin. Om aan een schip te komen verkocht hij in Antwerpen eerst een groot herenhuis, De Wyngaert geheten, en toen het huis daarachter, Egypten. Dat leverde veel geld op: de huizenprijzen stegen voortdurend.

Hij liet folders drukken in het Duits, Latijn en Frans, waarin hij een reis beloofde waarbij op weg naar de Middellandse Zee zou worden aangelegd bij Santiago de Compostela, vervolgens bij Rome en ten slotte bij Jaffa. Hij legde contractueel vast dat daar niet langer zou worden verbleven dan afgesproken en dat hij niet zou wachten op goederen, omdat het hem te doen was om het vervoer van passagiers. Hij garandeerde dat er wijn en voedsel voorhanden zouden zijn en een ruimte van zeven bij zeven voet per passagier, zonder dat daar zaken lagen opgeslagen. De reissom diende te worden voldaan als het schip terug was in Antwerpen. Tegen barbier Antoine Robyns zei hij dat passagiers die niet terugkwamen maar half geld hoefden te betalen.

Begin 1511 was alles in gereedheid; alleen werkte de rivier niet mee. De Schelde was dichtgevroren en dus zat ook zijn hele toekomst, zijn schip, dat de naam Salvator droeg, vast. Hij kon alleen maar afwachten terwijl zijn kosten doorliepen. Uiteindelijk was op 15 februari het ijs zo ver geweken dat hij aan boord van de Salvator een groot banket durfde aan te richten. Nieuwsgierige functionarissen van het stadsbestuur kwamen hem feliciteren met de start van een nieuwe bedrijfstak, tot aan de markgraaf toe, de plaatselijke heerser, die hier het Heilige Roomse Rijk vertegenwoordigde. Overal aan boord wapperden vlaggen. Elf dagen later kwam Paesschen eindelijk toe aan het schrijven van een reçu voor een hele verzameling vuurwapens die hij van de stad leende. De lichtste wapens waren twee dozijn haakbussen. Zodra dat officieel geregeld was, kon het schip eindelijk het anker lichten en op weg gaan naar Jeruzalem.

De reis verliep voorspoedig. Een deel van de pelgrims was in november al terug; ze hadden van Rome de route over land genomen. Het schip voer op 24 maart triomfantelijk de haven binnen, ingehaald door een juichende menigte en het geknal van vuurwapens en kanonnen. Paesschen ging de pelgrims voor naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk en gaf daar een geschenk af van de johannieters: twee grote ijzeren ballen, die nog jaren aan het dak hebben gehangen.¹⁴

De stad heette hem hartelijk welkom en hij had de manier waarop die stad functioneerde nodig. Hij had zijn schip betaald door ervan uit te gaan dat vastgoed een investering was die je niet alleen vast kon houden, maar ook kon verkopen. Hij had klanten nodig die rijk en godvruchtig genoeg waren om een lange reis te ondernemen, ver van huis, en verre reizen waren beter aan de man te brengen in een stad waar mensen al gewend waren aan verre, profijtelijke handelscontacten. Wat hielp, was dat er in Antwerpen geld voorhanden was en dat de gemeenteraad geld uitleende. In 1493 gaf Antwerpen een annuïteit aan Arnold van Berchem. Die bracht als borg voor deze lening drie boerderijen in en liet aantekenen dat hij het geld nodig had om zijn oudste zoon naar Jeruzalem te laten gaan.¹⁵

Binnen een jaar had Paesschen een rivaal, Willem van der Gheest, die een groot schip liet bouwen om daarmee naar Jeruzalem te gaan. Paesschen zat financieel krap: zijn vrouw was overleden, misschien wel van uitputting na de eerste reis, en hij was de slag met haar vader over haar nalatenschap aan het verliezen. In 1515 wist hij nog wel een tweede reis te organiseren, maar in 1516 was dat nog lastiger geworden. Hij verkocht een huis, verpandde een tweede en wist in april met de Salvator het zeegat te kiezen. Binnen een paar dagen zat het schip vast op een zandbank voor de Engelse kust. Alle passagiers werden in veiligheid gebracht, ook het grootste deel van de vracht kon worden geborgen en hij wist zelfs een aantal kanonnen uit het water te vissen.

Opnieuw werd hij gered door Antwerpen, dat geen schepen had, maar die wel verzekerde. Duidelijk is dat Paesschens verzekering uitbetaalde. Hij begon van voren af aan. Hij hertrouwde, al was zijn nieuwe vrouw minder rijk dan de vorige. In 1518 had hij weer een schip gefinancierd en laten bouwen, 'het grootste ooit in Antwerpen aanschouwd', en laadde hij het vol met passagiers voor het Heilige Land. Weer wist hij alle gevaren te omzeilen en legde hij aan in Jaffa, waar de pelgrims aan het laatste deel van de tocht naar Jeruzalem zouden beginnen. Toen ze voet aan land zetten, werden ze echter door Ottomaanse soldaten gearresteerd. Ze werden ervan beschuldigd spionnen te zijn, omdat ze uit een rivaliserend rijk kwamen, dat van de Habsburgers, en kregen te horen hoeveel het hun zou kosten om weer naar huis te mogen. De passagiers hadden geen keus en betaalden. De terugreis ging via Venetië, dat een betere relatie had met de Turken. Het schip kwam veilig terug, maar voor betalende passagiers leek Jeruzalem geen veilig reisdoel meer.

Het duurde nog eens drie jaar voor Paesschen financieel volledig aan de grond zat. Zijn schip werd gevorderd voor het leiden van een oorlogsvloot die haringvissers moest beschermen. Kort nadat ze met moeite de haven uit hadden weten te komen, sloeg het weer om en raakte de vloot verstrooid. Voor de kust van het Engelse Yar-

mouth verging het schip. Er kon niets worden geborgen en een groot aantal zeelui vond de dood. Ook Paesschens zakelijke activiteiten leden schipbreuk. Hij komt nog één keer voor in de archieven als hij het zoveelste huis verkoopt. Daarna gaat hij weer naar zee, maar dit keer niet voor eigen rekening. Zijn tweede vrouw, aan de wal achtergelaten, raakte door haar geld en middelen heen, en in 1526 overleed hij in Antwerpen.

Hij had voor ogen hoe de stad hem van dienst kon zijn. Hij zag huizen als een manier om aan geld te komen. Hij zag dat de schade van een schipbreuk en ander onheil met een verzekering kon worden afgedekt, zodat je een te berekenen risico overhield. Met zijn plannen oogste hij alom lof en trots, zijn twee grote schepen waren de aanzet van een eigen koopvaardijvloot van de stad, en daarvoor werd hem lof toegezwaaid, zeker in een stad die altijd nieuwe zakelijke activiteiten kon gebruiken. En hij deed het allemaal ook nog eens met een wankelende financiële basis, het bewijs van het optimisme overal om hem heen, van de hoopvolle gedachten achter een investering.

Dat optimisme zou op de proef worden gesteld, keer op keer.

VUURSTORM

Op een avond in 1534 brak er brand uit in de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Het had al dagen onafgebroken geregend, de akkers om de stad stonden blank en toch ging de magnifieke kerk in vlammen op. Het was 'de beroemdste toren van Europa', gewijde muziek kaatste van het hoge dak omlaag, hij was opgesierd met 'opulent weelderige geschenken', van goud tot marmer, en de kerk had ook een vaste plaats in het dagelijkse leven van de stad omdat hier de arbeidsmarkt was waar mannen zich elke dag aanboden voor werk, en de plek waar de gilden ter kerke gingen en al het goud en de muziek tentoonstelden die het bewijs waren van hun deugdzaamheid en succes. En toch

was het nu, zoals Cornelius Grapheus in zijn ooggetuigengedicht schreef: ‘Een gruwelijk omhoog kolken van rook dat de nacht er nog duisterder op maakte, dat het licht van de vollemaan tegenhield.’¹⁶

Eerst het geknetter van de vlammen, daarna het dringende geklep van klokken, en daarna het vuur, dat door het dak van de kerk sloeg. De deuren werden opengeworpen om mannen met ladders en trekhaken binnen te laten om de schilderijen te redden, de beelden, het zilver en het goud die eerst zo onaantastbaar en blijvend hadden geleken. De altaren stonden in brand, en de misgewaden. Grapheus herinnerde zich ‘dat de vogels in de hoge torens naar buiten werden gedreven in een afzichtelijke regen van veren en kadavers’.

Na een tijdje kon hij de vlammen niet meer zien omdat ze aan het zicht werden onttrokken door de huizen rondom de kathedraal, de gildehuizen aan de Grote Markt en de wirwar van smalle straatjes. Het was alsof het vuur zich in de stad had gevestigd en nu alles bedreigde wat tastbaar was. Grapheus zag scènes ‘zoals een schilder zou kunnen uitbeelden’, een brand van het soort dat een obsessie was voor Jeroen Bosch en de achtergrond van zijn meest fantastische creaturen belichtte. Een brand maakte dus een onuitwisbare indruk. ‘De hemel zelf stond in brand,’ schreef hij. Het hele toneel had wel wat weg van een hevige uitbraak van de Etna, wat laat zien dat hij zich de beschrijving van Vergilius uit de *Aeneis* herinnert, die niet alleen over een uitbarsting van de Etna schrijft, maar ook over de vurige ovens van de god Vulcanus in de grotten eronder.¹⁷ Voor een aanzienlijk man als Grapheus was vuur een permanente inwoner van de stad.

De stad probeerde zich tegen branden te verweren met regels en voorschriften, en zoals gewoonlijk hadden die maar beperkt effect. Er waren nog steeds houten gebouwen met rieten daken, ondanks een voorschrift uit 1503 waarbij riet werd verboden, een tweede, uit december 1513, dat een harde dakbedekking voorschreef, en een derde, uit 1520, dat de aanbeveling bevatte om houten balkons en steigers af te breken en beloofde dat vervangers, van natuur- of bak-

steen, even groot mochten zijn. In 1541 probeerde de stad op te treden tegen het zeer ontvlambare pek waarmee de daken van over het water hangende bijgebouwen waren bedekt. Die moesten worden voorzien van een dakbedekking van lei, lood of 'harde materialen'. Er veranderde nagenoeg niets. In september 1546 gingen de houten huizen aan de Sint-Katelijnevest, vlak bij de fraaie nieuwe Beurs, in vlammen op, en binnen twee maanden werd een tweede rij van tweeëntwintig huizen, nog dichterbij de Beurs, in de as gelegd. Negen dagen later verbood de stad alle houten buitenwanden en kwam met het voorschrift dat houten daken of wanden niet meer mochten worden gerepareerd. Die moesten blijven 'in de staat waarin ze nu verkeren, tot ze eigener beweging bezwijken'.¹⁸ In 1582 werd het voorschrift een tweede keer uitgevaardigd, in exact dezelfde bewoordingen. Om een of andere reden had Antwerpen in de laatste jaren van de negentiende eeuw toch nog tientallen huizen met uitstekend onderhouden houten voorgevels.

De reden was niet dat de stad zich niets van wetten en regels aantrok. Het lag gewoon aan de instelling van mensen. Niemand kon een ander vertellen hoe die moest bouwen, al hadden burenen wel het recht om in het geweer te komen. Maar ook een ogenschijnlijk redelijke klacht over licht haalde maar al te vaak niets uit als er geen rechterlijk bevel of geschreven convenant was. Er was een heel corpus aan jurisprudentie om burengeschillen op te lossen, maar ondanks de talloze kribbige brieven die Karel v aan het stadsbestuur stuurde, wist dat geen duidelijk beeld te geven van wat die jurisprudentie inhield en hoe die functioneerde. Steden vertelden een keizer niet graag over gebruiken, omdat ze, terecht, veronderstelden dat hij die zou willen veranderen, codificeren of onderuithalen.

Ondertussen mocht iedereen min of meer bouwen wat hij wilde, maar niet waar hij wilde. Dat principe werd schriftelijk vastgelegd in 1546, in 1570 en in 1582. Daarmee werd het vermogen van de stad om haar eigen vorm te bepalen dus drastisch aan banden gelegd. Pas toen in 1582 de calvinisten de baas werden en de muren om de

immunititeiten rond de kloosters werden doorbroken om er straten te kunnen aanleggen, werd er gepraat over algemene regels en principes, over straten die recht dienden te zijn 'omdat gebogen straten niet goed zijn voor de schoonheid, de rust en de veiligheid van een stad', en over concepten als elegantie, proporties en bruikbaarheid. Niet langer verliet men zich op opportunistische, soms briljante vondsten die een stad een andere vorm gaven, zonder dat van echte vormgeving sprake was.¹⁹

DE MUREN

De vlaggen zijn die van Frankrijk en Denemarken, het leger komt uit Gelre, in de Noordelijke Nederlanden, en hun leider is Maarten van Rossum, een man van een zo grote woestheid dat mensen malles verhalen over hem vertellen, waarna er een rilling over hun rug loopt. Ze zeggen dat hij in de strijd zo doldriest is dat de punten van zijn snor omhoog staan. Het nieuws van zijn opmars is al tot de stad doorgedrongen, want boeren wier boerderijen zijn platgebrand, hebben het gemeld. Anderen zijn getuige geweest van het verwoesten en plunderen van 's-Hertogenbosch. Nu staat zijn leger voor de muren van Antwerpen omdat Gelre een vijand is van de Habsburgers en dus van de Antwerpenaren. De machtspolitiek van Europa met zijn botsende dynastieën en naties is doorgedrongen tot een stad die zich liever wijdt aan zakelijke contacten en het maken van winst.

Het is 1542. Antwerpen heeft geprofiteerd van de strategie van de Habsburgers om hun oorlog met het Frankrijk van de Valois uit te vechten in Italië, een hele zee plus een paar bergen bij de stad vandaan. Helaas sturen de Valois nu hun gewelddadige vazallen op pad. Van Rossum begint aan zijn inval, terwijl de Deense koning Christiaan dreigt troepen aan land te zetten in Holland en aan de grenzen de Fransen lastig beginnen te doen, en dat alles net als de

Habsburgse legers ergens anders bezig zijn. Maria van Hongarije, de landvoogdes van de Habsburgse Nederlanden, schrijft aan haar broer keizer Karel v 'dat wij op zoveel fronten worden aangevallen dat ik niet meer weet waar ik als eerste moet beginnen. Het ergste is nog wel dat onze vijanden goed voorbereid zijn, en wij niet. Ze hebben ons volledig verrast.'

De stad werd aan haar lot overgeleverd. Antwerpen, alleen, in paniek, liet de klokken zwijgen, verlichtte ook 's nachts de straten, overwoog het land om de stad blank te zetten en de huizen van de kleine lieden, net buiten de muren, te slopen, omdat die de vijand dekking zouden kunnen bieden. Er gingen geruchten dat Van Rossum al in de stad was en op de paardenmarkt zijn spionnen stond uit te horen. Rond duizend oorspronkelijk uit Gelre afkomstige mensen vonden dit wel een goed tijdstip om hun burgerschap op te geven en de stad te ontvluchten voordat iemand hun de schuld gaf van Van Rossums inval.

De kerkklokken werden niet geluid. Er klingelde zelfs geen klokje: de vijand mocht dat eens als signaal kunnen gebruiken. De enige klok die in een stad vol klokken zou worden geluid, zou de Carolus zijn. Als die werd geluid, moesten alle marktkramen worden afgebroken, moesten alle mannen zich naar hun post begeven en moesten alle vrouwen naar binnen. Door de aanval was de hele stad tot stilstand gekomen: er werd niet gehandeld, de straten waren leeg, en op het uitbreken van een brand zou niet massaal worden gereageerd omdat alleen met name genoemde mensen dat mochten doen. De vrouwen moesten naar huis, ook al waren ze heel waardevol geweest bij het kruien van grond om de muren te versterken en het slopen van het plaveisel om de stenen als munitie te gebruiken.

De muren vormden een apart probleem. Van alle kanten trokken bandieten op tegen een stad met zwakke middeleeuwse verdedigingswerken, en dan vooral tussen de Rode en de Kipdorppoort.

De stad riep de hulp in van Breda, maar Van Rossum liet de troepen die te hulp snelden in een hinderlaag lopen en versperde hun de

weg. Dat gebeurde op 24 juli. Zijn troepen sloten de stad volledig in en op 26 juli leek de toestand wanhopig. Ook de bevoorrechte klasse liep klappen op: een aantal aanzienlijke huizen langs de stadsmuur, een klooster en zelfs het begijnhof gingen in vlammen op. Toen stak een leger van lange mannen uit Vlaanderen – ‘reuzen’ uit de legenden van de stad over het eigen verleden, die nu waren teruggekeerd om haar te redden – de Schelde over, terwijl Van Rossum de stad omsingelde.

De vijand eiste dat de stad zich zou overgeven, maar merkte tot zijn verrassing dat de buitenlandse kooplieden zich opmaakten om zij aan zij met de poorters de stad te verdedigen. Hij had de slappe reactie verwacht van een in weelde badende handelsstad, en niet dat mensen bereid zouden zijn te verdedigen waartoe Antwerpen was uitgegroeid – niet alleen iets tastbaars, maar ook het gedachtegoed daarachter. Het leger van Van Rossum telde zijn knopen. Hoe groot was de kans dat ze konden leven van het land dat ze hadden gebrandschat? Ze besloten dat ze zich met een aftocht niet te schande zouden maken. Drie weken later was de rust voldoende teruggekeerd om de gebruikelijke Mariaprocesie te kunnen houden.²⁰

Rijke en machtige personen verdrongen zich om in een stad te komen wonen die nog kort daarvoor zo kwetsbaar had geleken. De koopman Guicciardini zegt dat de muren toch wel hielpen, en dat de grachten ervoor in geval van nood vol water konden worden gezet ‘met machines die ze hebben’. Na de belegering werden de muren herbouwd, en was de stad ‘vrij van gevaar en naar men denkt onkwetsbaar, zodat een grote menigte edellieden en aanzienlijke heren zich er wil vestigen’. Het kwam goed uit dat bij het beleg de rijke buitenwijken met hun tuinen en bomen in vlammen waren opgegaan en niemand nog toestemming kreeg om binnen 3500 voet van de stadsmuur een huis te bouwen: ‘een groot aantal rijke lieden die eerst buiten de stad woonden, ziet zich nu genoopt zich in de stad te vestigen.’ Met als gevolg dat ‘de huur hier hoger is dan in alle an-

dere steden van het christendom, met uitzondering van Lissabon in Portugal.²¹

Het leek wel of er permanent in hoog tempo werd gebouwd: nieuwe ‘cameren’ voor arbeiders en grootse nieuwe paleizen voor een groeiende klasse rijke kooplieden die hun rijkdom ostentatief tentoonspreidden. Er was niemand die op alles toezicht hield. Soms waren zelfs bakstenen verdacht: in 1512 moest de stad tegen de steenfabrieken in Boom zeggen dat hun stenen niet hol mochten zijn, en ook niet ‘met de hand verminkt’.

Langs de smalle straten van het middeleeuwse hart van de stad lagen hier en daar open stukken grond. Daar stond een klooster, lag een schietbaan, bevond zich een fraai huis met een binnenplaats en een tuin of zat gewoon een gat in de rij huizen. Omdat er dus open plekken waren en omdat er altijd nieuwe mensen naar de stad trokken om er werk te zoeken, waren er steeds conflicten over waar er nieuwe straten aangelegd konden worden. In 1513 werden er straten geplaveid en dus mocht niemand meer voorbij de rooilijn bouwen. In 1520 was het probleem dat alleen al het leggen van de drempel van een nieuw gebouw inhield dat daar de rooilijn liep, en dus mocht er zonder officiële toestemming niet meer gebouwd worden. In 1582 moesten alle nieuwe voorschriften nog een keer worden opgetekend: er mochten geen nieuwe straten worden aangelegd, door privéterrein of ergens anders, zonder toestemming van het stadsbestuur. Het was wel mogelijk tot ‘overeenstemming’ te komen, wat neerkwam op handjeklap over de prijs.²²

Maar de structuur van de stad was niet het hele verhaal. Nieuwkomers zochten ook hun toevlucht tot het gedachtegoed achter de stad, en aan dat gedachtegoed werd net zo hard gebouwd als aan de muren.